ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
НАУЧНИ ТРУДОВЕ, ТОМ 63, КН. 1, СБ. А, 2025 – ФИЛОЛОГИЯ,
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS, VOL. 63, BOOK 1, PART A, 2025 – LANGUAGES AND LITERATURE

DOI 10.69085/ntf2026a123

ПАЛАТАЛНА КРАЕСЛОВНА СЪГЛАСНА [T’] В СЪВРЕМЕННИ РОДОПСКИ ГОВОРИ[1]

Мирослав Михайлов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE PALATAL CONSONANT [T’] IN THE CONTEMPORARY RHODOPE DIALECTS

Miroslav Mihaylov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

miroslav_mihaylov@uni-plovdiv.bg

This article examines the correlation between palatal and non-palatal consonants in Bulgarian, outlining the historical development and changes in the distribution of palatal consonants. The study focuses on their description in the modern Bulgarian standard language and their presence in contemporary Rhodope dialects, including in positions absent from the standard language. An acoustic analysis of word forms with soft consonants is presented, showing that palatality is acoustically expressed through changes in the formant structure of preceding vowels. Spectrograms of actual pronunciations support the conclusions about the persistence of palatal consonants in Rhodope dialects.

Key words: correlation, palatalization, sound combination, vocal formant transition, consonant t’

Наличието на палатални съгласни звукове в българския език е факт още от времето на създаването на първите славянски азбуки. Но в хилядолетния развой на фонетичната система броят и дистрибуцията на меките съгласни се променя непрекъснато. Освен това в езиковата територия на българския език винаги е имало съществени различия по

[1] Изследването е осъществено с финансовата подкрепа на проекта „Акустика на речта“ СП23-Ф-СМ-003 към Поделение НПД на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

отношение на броя и дистрибуцията на палаталните звукове. В тази статия анализираме различните начини за писменото отбелязване на палаталността, като се спираме на съществувалите в старобългарския език йотувани гласни и на звученето на предната ерова гласна. Дискутираме прибързаното заключение, че йотуваните вокали и старобългарската ятова гласна изразяват палаталност на предходната съгласна. Изтъкваме връзката на съвременната буква „я“ със старобългарската графема ѣ и подчертаваме различното четене и на двете графеми през целия исторически развой на българския език.

В други публикации (Михайлов 2024: 58 – 62) отхвърляме наличието на корелация мекост – твърдост при съгласните фонеми в българския книжовен език, но в тази статия описваме палатален звук в съвременен родопски говор. Изтъкваме, че палаталните съгласни в съвременните родопски диалекти се срещат в позиции, които не съвпадат с тези в книжовния език. В конкретния случай доказваме наличието на краесловна съгласна [*m’*] чрез акустичен анализ на съвременни записи на диалектна реч. Тези аудиоматериали са анализирани със съвременни софтуерни продукти, което осигурява обективност на представените данни.

Към сегашния момент от развитието на учението за звуковата и фонологичната система на българския книжовен език е общоприето наличието на корелативно противопоставяне при съгласните фонеми палаталност – непалаталност. В различните описания на българската фонетика и основно в академичната Граматика на съвременния български книжовен език, том I – Фонетика, е изградена опозиция от 17 корелативни двойки съгласни фонеми по признака мекост. „В корелацията по мекост – твърдост участвуват 34 фонеми, групирани в следните 17 корелативни двойки: [п, б, м, ф, в, с, з, т, д, н, р, л, ц, дз, к, г, х], [п’, б’, м’, ф’, в’, с’, з’, т’, д’, н’, р’, л’, ц’, дз’, к’, г’, х’] (Тилков, ред. 1982: 119).

След Втората световна война множество български езиковеди обявяват наличието на меки съгласни фонеми в българския език. Най-често писменото предаване на меките съгласни става чрез графемата „я“. Но тази буква „я“ записва също така съчетанието от съгласната [*й*] и гласната [*а*]. Така например думата „бяла“ следва да се транскрибира като [*б’àла*] и в такъв случай графемата „я“ отбелязва мек съгласен звук /палатална фонема [*б’*]/ и [*à*]. Същевременно в словоформата „яла“, същата графема „я“ следва да се интерпретира като съчетание от [*й*] и следходна гласна [*à*]. В нашето съвремие в своята книга „Звуковете в българския език“ Владимир Жобов констатира, че палаталността при меките съгласни в българския книжовен език вече се е декомпозирала (Жобов 2004).

В звуковата система на българския език винаги са съществували палатално учленявани звукове, които се пазят и до днес в някои български диалекти. Но още в най-старите азбучни системи липсват специални букви за тяхното графично отбелязване. Темата за палаталните съгласни се задълбочава от неоднозначното тълкуване на звука [*й*] както в историята, така и в съвременното състояние на българския език. Според Кирил Мирчев „[с]ъвременната българска кирилица превъзхожда старата с това, че притежава знак за означаване на консонантно й. Тая съгласна има важно място в звуковата система на старобългарския език, но за нейното графично изображение двете старобългарски азбуки не разполагат със специален буквен знак“ (Мирчев 1985: 17).

Отново по думите на Кирил Мирчев: „Глаголицата употребява един и същи знак (**Ⰰ**) за предаване на **ѣ** и на **ꙗ**. При транслитерация на глаголически текстове с кирилица този общ знак се предава чрез **ѣ**, пише се например **ѣко** вм. **ꙗко**, **ѣдѧтъ** вм. **ꙗдѧтъ**“ (Мирчев 1985: 15). Още от първите старобългарски паметници е съществувал въпрос около четенето на графемата **ѣ**; дали в конкретния случай гласната е йотувана, или не е йотувана. Всъщност „[г]лаголицата не познава знак за йотувано е (**ѥ**), а най-ранният тип глаголическо писмо не познава и йотувано **ѧ**“ (Мирчев 1985: 15).

Наличието на меки съгласни в старобългарския език е безспорно: „Между старобългарските съгласни са съществували отношения на мекост и твърдост. Първично меки са били съгласните **ц**, **ч**, **дж**, **ш**, **ж**. С мекост са се отличавали съгласковите съчетания **шт**, **жд**. В течение на старобългарския период почти всички посочени първично меки съгласни са се подложили на затвърдяване в различни български диалекти. Само твърди са били задноезичните съгласни **к**, **г**, **х**. Техни меки варианти са се срещали само в имена от чужд произход, например **к’ѥдръ**, **г’ѥонд**, **х’итонъ**“ (Мирчев 1985: 18).

Цитираните твърдения на Кирил Мирчев са общи и могат да бъдат приети по отношение на наличието на меки съгласни в българския език изобщо. Що се отнася до посоченото диахронно изменение на първично меките съгласни по българската езикова територия, този въпрос със сигурност не е изяснен и до днес. Посочените първично меки съгласни всъщност не са се подложили на фонологично значими изменения. По място и начин на артикулация не са настъпили промени с [*ц*, *ч*, *дж*, *ш*, *ж*]. Вероятно няма разлики и в звученето.

В учебниците от втората половина на XX век тези съгласни се определят като твърди, като изложенията са декларативни, без да се опират на исторически аргументи или съвременни акустични и артику-

лационни описания: „Извън корелацията (по мекост – твърдост, бележката е моя – М. М.) са четирите съгласни фонеми [*ш*, *ж*, *ч*, *дж*], които са само твърди и в книжовния език нямат меки съответствия. Извън корелативното противопоставяне е и фонемата [*й*]“ (Тилков, ред. 1982: 119). Същевременно се отчита и обективният факт, че в историята на българския език всъщност не са се променили мястото и начинът на артикулация на съгласните звукове [*ш*, *ж*, *ч*, *дж*, *й*] и те винаги са се учленявали в преднонебната област: „И петте съгласни фонеми са представени от съгласни звукове, чието артикулационно място е в преднонебната област на гласовия канал, т. е. област, съвпадаща с допълнителното учленение на меките съгласни“ (Тилков, ред. 1982: 119). Самите звукове не са се променили, а се променят представите за техните фонологични противопоставяния; без нужда и без никакви обективни аргументи тези съгласни се определят като „само твърди“ (Тилков, ред. 1982: 119).

Част от противоречивите тълкувания по отношение на палаталността на съгласните в историята и съвременното състояние на българския език и неговите диалекти се дължат на липсата на специален знак за отбелязване на звука [*й*], отбелязван и с буквата j. В най-авторитетното описание на старобългарския език се казва следното: „Съгласната (сонантът) j, която играе важна роля в праславянските и старобългарските процеси, няма специална буква в двете старобългарски азбуки. В кирилицата тя се среща като първи елемент на лигатури, чрез които се изразяват възходящи дифтонги: ⰻⰰ, ⰻⰵ, ⰻⱆ, ⰻⱑ, ⰻⱟ. В глаголицата на мястото на ⰻⰰ се среща ⰰ = ѣ (широко е), което е означавало монофтонг, но очевидно е било близко по изговор до ⰻⰰ; за ⰻⰵ липсва специална буква, от което може да се заключи, че глаголическите паметници са отразявали диалект, който не е познавал йотувано е, то е дифтонг ⰻⰵ. Може също да се предполага, че в този диалект j е изчезнал рано, преди появата на глаголическата писменост“ (Дуриданов, ред. 1991: 110).

Същите тези йотувани вокали и най-вече често употребяваната графема ѣ се интерпретират фонологично по много различни начини, като се стига до прибързан извод за характера на предходната съгласна. Така например е общоприето, че старобългарската гласна ѣ е предна гласна (Мирчев 1985: 17; Дуриданов, ред. 1991: 88). Но графемата ѣ се чете твърде различно в нашата наука. Нека цитираме отново Кирил Мирчев, който изказва една общоприета в българската наука аксиома: „В глаголическите паметници, в Супрасълски сборник не се поставя никога знак за мекост върху съгласните, които предхождат ятовата гласна, пише се редовно ⰵⰻⰾⱑⰱⱏ, ⰾⱑⱅⱁ и т. н. Още в течение на старо-

българския период широкото ятово е е клоняло към по-голямо разширение, т. е. към преход в ’а с мекост на предходната съгласна, изговор, който е обикновен за големи части от източните български говори и за днешния български литературен език“ (Мирчев 1985: 22). Можем да заключим, че в използваните начини за писмено предаване на българския език не е ясно каква точно звукова стойност е имала гласната ѣ и около тази графема е неточното тълкуване за наличието на голям брой палатални съгласни в българския език.

Според цитираното твърдение на Кирил Мирчев гласната ѣ още в старобългарския език е отбелязвала гласната [а] с мекост на предходната съгласна, като гласна [а] е задна гласна. Дори по отношение на старобългарския език е съществувал въпросът дали графемата ѣ отбелязва предходна мека съгласна и гласна [’а], или йотувана гласна [йа]. Същият въпрос съществува и по отношение на съвременната графема я, която се явява графичен заместник на буквата ѣ. Според нашите перманентни проучвания върху развоя на палаталните съгласни звукове в българския език и декларираната през втората половина на двадесетия век палатална корелация от 34 противопоставящи се по признака мекост – твърдост фонеми се е стигнало до общо възприемане на прекалено прибързани и декларативни аксиоматични твърдения. Историческият развой при палаталността на съгласните звукове в българския език и тяхното териториално разпространение в диалектите се нуждае от прецизно, задълбочено и обективно проучване. След това ще може да се направи и ново заключение за характера и броя на корелативните противопоставяния при съгласните фонеми в българския език.

Темата за палаталността на съгласните звукове следва да се обвърже и със звученето на старобългарската предна ерова гласна ь. Според Кирил Мирчев старобългарската гласна ь е „палатален“ звук, който е звучал като „кратко е или кратко и.“ (Мирчев 1985: 22). Иван Гълъбов многократно изтъква, че в кирилската азбука съществува близост между буквите за ь и за ятовата гласна ѣ. „Фактът, че и буквата ѣ е изградена въз основа на еров знак, трябва очевидно да говори за близост в артикулационно-акустично отношение“ (Гълъбов 1980: 52). Според Кирил Мирчев през историческия развой на българския език „[г]ласна ѣ е имала изговор на широко ê, което се е доближавало до ’а“ (Мирчев 1978: 108). Но този изговор всъщност предава йотуван вокал [а], който следва да се транскрибира като [йа], а не да се постулира фонологична мекост на предходната съгласна.

Непоследователността при отбелязването на палаталността на съгласните започва още от най-старите писмени паметници на старо-

българския език. Именно затова в тази статия засвидетелстваме и по експериментален път доказваме реален изговор на палатална съгласна в съвременен родопски говор.

Спираме се на палаталната краесловна съгласна [*т'*], засвидетелствана в словоформата [*живо̀т'*]. В Българския етимологичен речник за думата „живот“ откриваме следното: „старобългарски **животъ** (Зогр., Клоц., Син. пс., Син. тр, Супр.) **животьнъ** (Зогр., Син. пс., Син. тр, Супр.)“ (Георгиев, ред, 1971: 541). Словоформите са изписани по същия начин и в речника на Стоян Стоянов и Мирослав Янакиев (Стоянов, Янакиев 1976: 137). Отново същите две изписвания срещаме и в Старославянский словарь на Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой (Цейтлин 1994: 217).

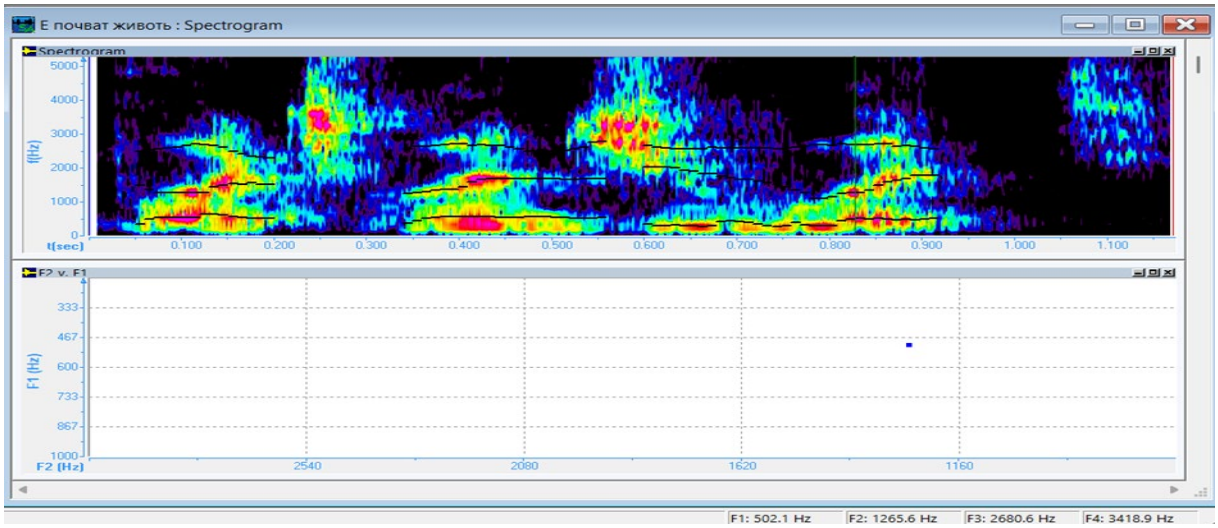
В старобългарските паметници след съгласната [*т*] в първия случай следва задна ерова гласна, което означава твърда съгласна [*т*], а във второто изписване след същата съгласна [*т*] е налице предната ерова гласна, което означава мека съгласна [*т'*]. Тези примери показват ясно, че още в старобългарския език е имало колебания относно произношението и писменото отбелязване на краесловната мека съгласна [*т'*]. Ето защо смятаме за важно акустичното описание на засвидетелстваната краесловна палатална съгласна [*т'*], за да не се спекулира в бъдеще, че никога не е имало действително палатални съгласни в българския език.

Наличието на палатални краесловни съгласни в родопските говори е констатирано многократно. За централния родопски смолянски говор Стайко Кабасанов заявява: „…краесловната мекост твърдо се пази“, а за говора в село Тихомир, Кърджалийско, пише: „Покрай думите със стари меки краесловни съгласни се чуват меки съгласни и в по-нови думи и в думи от турски произход. Напр. Покрай *з'о̀̂т'*, *по̀̂т'*, *пѐт'*, *ко̀н'*, *дѐн'*, *о̀ган'*, *со̀л'*, *ка̀мен'*, *пла̀мен'* и др. се изговарят меки съгласни и в думи като *имо̀т'*, *т'ут'у̀н'*, *ко̨мпѝл'*, *сапу̀н'*, *арга̀н'*, *киб-рѝт'* и др.“ (Кабасанов 1963: 37).

В тази статия прилагаме анализ на реално изговорена краесловна мека съгласна. В конкретния случай това е палаталната съгласна [*т'*], засвидетелствана с гласа на възрастна жена от село Ерма река, община Златоград, във фразата [*по̀чва̨т живо̀т'*].

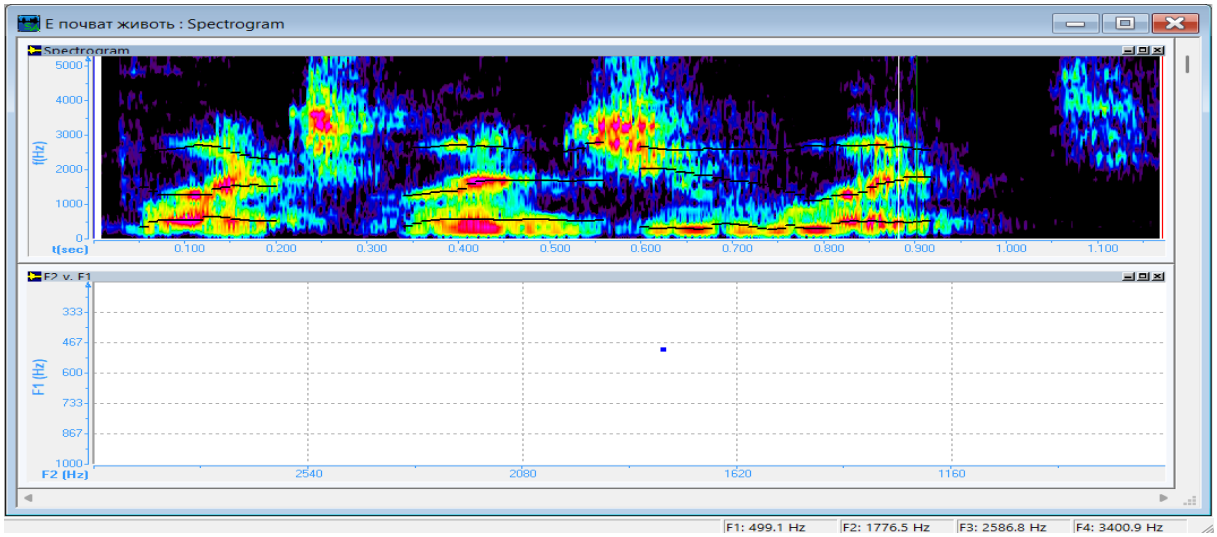
В следващите страници проследяваме как точно се носи акустичната информация на палаталната краесловна съгласна в съвременните родопски говори. Основният начин за визуализиране на акустичната информация на речта е чрез спектрограми.

Спектрограма № 1 [*пὸчвạт живὸт’*] – начален момент на гласна [*ὸ*]

На дадената по-горе спектрограма № 1 програмата за звуков анализ визуализира формантите на гласните. Вертикалният курсор е поставен в началото на ударената гласна [*ὸ*] в думата [*живὸт’*]. Точката в долната част на спектрограмата посочва мястото на анализираната гласна [*ὸ*] в системата на кардиналните гласни. Отчетено е наличие на средна по височина задна гласна и това е съвсем закономерно произношение на ударена гласна [*ὸ*]. Обръщаме внимание на факта, че след този първоначален момент формантите на анализираната гласна [*ὸ*] започват формантен преход, като по-значително е изменението при стойностите на F_2. В статията застъпваме тезата, че палаталността на съгласната акустично се изразява именно чрез формантния преход на предходната гласна. Затова в следващото изложение правим анализ и визуализация на изменението на стойностите на формантите, като те са по-ярко изразени при F_2. За тази цел преместваме курсора в следващ момент от произношението на същата гласна гласна [*ὸ*] във фразата [*пὸчвạт живὸт’*]. Поради ограничение в големината на статията тук не са дадени всичките девет спектрограми за последователното изменение на формантите в рамките на времетраенето на гласната [*ὸ*]. Предаваме само началния и крайния момент от артикулацията.

Спектрограма № 2 [*пòчвạт живòт'*] – краен момент на [*ò*]

Изменението на втория формант е видно и на спектрограмата вече е отчетена значително по-предна гласна. Констатираното изменение на акустичните параметри проследяваме, като вземаме девет последователни във времето стойности на формантите в рамките на времетраенето на анализирания фон – гласната [*ò*] във фразата [*пòчвạт живòт'*]. Представяме получените стойности чрез следната таблица за стойностите на първите четири форманта.

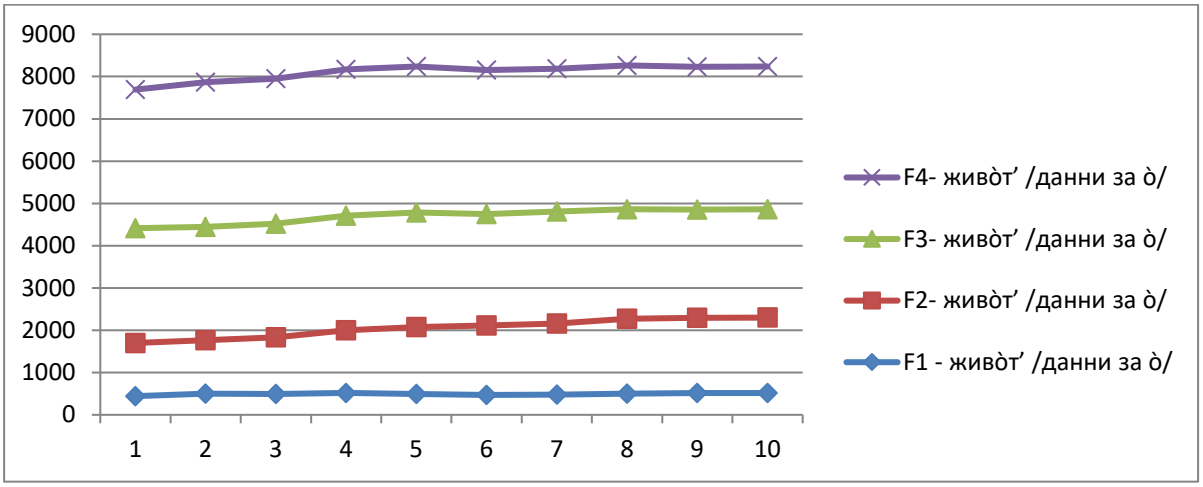
Таблица на формантните стойности на гласна [ò] в [*пòчвạт живòт'*]

Стойности	F_1	F_2	F_3	F_4
Първи момент на [ò]	441.9 Hz	1257,7 Hz	2714,0 Hz	3278,0 Hz
Втори момент на [ò]	502.1 Hz	1265,6 Hz	2680,6 Hz	3418,9 Hz
Трети момент на [ò]	449.5 Hz	1346,8 Hz	2684,5 Hz	3431,3 Hz
Четвърти момент на [ò]	518.1 Hz	1482,1 Hz	2706,3 Hz	3460,9 Hz
Пети момент на [ò]	489.5 Hz	1584,6 Hz	2708,6 Hz	3454,8 Hz
Шести момент на [ò]	471.5 Hz	1643,7 Hz	2630,0 Hz	3374,7 Hz
Седми момент на [ò]	479.3 Hz	1681,5 Hz	2650,8 Hz	3400,9 Hz
Осми момент на [ò]	499,1 Hz	1776,5 Hz	2586,8 Hz	3375, 5 Hz
Девети момент на [ò]	512,3 Hz	1785,6 Hz	2556,2 Hz	3375, 5 Hz

Стойностите на първия, третия и четвъртия формант варират съвсем незначително. При F_1 се променят в диапазона от 441,9 Hz до 518,1 Hz, като растат и намаляват в рамките на времетраенето. При третия и четвъртия формант състоянието е аналогично. Значително е изменението на втория формант. При F_2 най-ниската стойност е 1265,6 Hz, а най-високата стойност е 1785,6 Hz, което прави формантен преход от 520

Hz. Тези амплитуди на формантите могат да се визуализират и чрез следната графика.

Изменение на първите четири форманта за гласната [*ò*]

Визуализирано е изменението на първите четири форманта. Нека вниманието бъде насочено към обстоятелството, че мекостта на краесловната съгласна се носи от формантните преходи на предходната гласна.

Изменението на стойностите на формантите е по-значително при F_2, което постепенно измества гласната [*ò*] все по-напред. Това преместване и показаните в таблицата честотни стойности, може нагледно да се визуализира и върху системата на кардиналните гласни на Международната фонетична асоциация.

На дадената по-долу графика е посочено мястото на гласната [*ò*] върху системата на кардиналните гласни според данните на Димитър Тилков (Тилков 1983: 57 – 58). В анализирания тук изговор гласната се реализира като значително по-предна, като това става последователно в рамките на времетраенето на гласната.

В статията представихме акустичен анализ на изговор на краесловна палатална съгласна от съвременен родопски диалект. Визуализираме изменението на формантната структура на вокала [*ò*] в непосредствено съседство с палаталната съгласна [*m’*]. Изтъкваме, че именно изменението на формантната структура на предходния вокал изразява акустично палаталността на краесловната съгласна.

Литература

Георгиев, ред. 1971: Георгиев, Вл., Гълъбов, Ив., Заимов, Й., Илчев, Ст. *Български етимологичен речник. Том I.* [Georgiev, Vl., Galabov, Iv., Zaimov, Yo., Ilchev, St. Balgarski etimologichen rechnik. Tom I.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1971.

Гълъбов 1980: Гълъбов, Ив. *Старобългарски език с увод в славянското езикознание*. [Galabov, Iv. Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie.] София: Наука и изкуство, 1980.

Дуриданов, ред. 1991: Дуриданов, Ив., Георгиев, Вл., Добрев, Ив., и др. *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис.* [Duridanov, Iv., Georgiev, Vl., Dobrev, Iv. Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika. Morfologiya. Sintaksis.] Под ред. на Ив. Дуриданов. Първо изд. София: Издателство на Българската академия на науките, 1991.

Жобов 2004: Жобов, В. *Звуковете в българския език.* [Zhobov, V. Zvukovete v balgarskiya ezik.] София: СЕМА РШ, 2004.

Кабасанов 1963: Кабасанов, Ст. *Един старинен български говор. Тихомирският говор.* [Kabasanov, St. Edin starinen balgarski govor. Tihomirskiyat govor.] София: БАН, 1963.

Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език.* [Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978.

Мирчев 1985: Мирчев, К. *Старобългарски език.* [Mirchev, K. Starobalgarski ezik.] София: Наука и изкуство, 1985.

Михайлов 2024: Михайлов, М. Корелацията палаталност – непалаталност в българския език с оглед нейната конкретна реализация при изговора на глагола „кипя“. [Mihajlov, M. Korelatsiyata palatalnost – nepalatalnost v balgarskiya ezik s ogled neynata konkretna realizatsiya pri izgovora na glagola „kipya“.] // *Научни трудове на Съюза на учените – Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура. Том VII.* Пловдив: Дом на учените, 2024, 58 – 62.

Стоянов, Янакиев 1976: Стоянов, Ст., Янакиев, М. *Старобългарски език. Текстове и речник.* [Stoyanov, St., Yanakiev, M. Starobalgarski ezik. Tekstove i rechnik.] София: Наука и изкуство, 1976.

Тилков, ред. 1982: Тилков, Д., Бояджиев, Т., Георгиева, Е., Пенчев, Й., Станков, В. *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика.* [Tilkov, D., Boyadzhiev, T., Georgieva, E., Penchev, Yo., Stankov, V. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 1. Fonetika.] София: Българска академия на науките, 1982.

Тилков 1983: Тилков, Д. *Изследвания върху българския език*. [Tilkov, D. Izsledvaniya varhu balgarskiya ezik.] София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1983.

Цейтлин, ред. 1994: Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., Благова, Э., и др. *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков).* [Tseytlin, R. M., Vecherka, R., Blagova, E. et al. Staroslavyanskij slovar’ (po rukopisyam *X – XI vekov*).] Москва, Русский язык, 1994.